

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 6 (2020/Kış), ss. 203-224.

Geliş Tarihi: 1 Aralık 2019

Kabul Tarihi: 31 Ocak 2020

Araştırma Makalesi/Research Article

MİLAS ARKEOLOJİ MÜZESİNDE YER ALAN İBRANİCE YAZITLAR

Siren BORA*

Öz

Yahudilerin, Caria, Roma, Bizans, Selçuklu, Menteşe ve Osmanlı uygarlıklarının hüküm sürdüğü Milas'a ilk kez ne zaman yerleştiği ya da ne zamandan beri bu kentte yaşadığı ne yazık ki saptanamamıştır. Çünkü bu konuya ilişkin yeterli veri yoktur. Öte yandan, Milas çevresindeki antik yerleşim merkezlerinde ve adalarda, İ.Ö. 1. yüzyıldan itibaren Yahudi varlığını işaret eden somut bulgular mevcuttur. Hyllarima'da (Kavaklıdere), Iasos'ta (Kıyıkışlacık), Myndos'ta (Gümüşlük), Halikarnassos'ta (Bodrum), Rodos'ta ve Kos'ta (İstanköy) Antik Dönem Yahudilerine ait pek çok obje ve yazıt keşfedilmiştir. Strobilos'ta (Aspat/Çifit Kalesi) ise, özellikle Bizans Dönemi boyunca, güçlü ve zengin bir Yahudi topluluğunun yaşadığı belirlenmiştir. Sözü ettiğimiz Yahudiler, Romaniotlardır. Romaniotların, Menteşe Döneminde (14. yüzyılda) Milas'a gelip yerleşmesi kuvvetli bir olasılıktır. Öte yandan Milas, Osmanlı Döneminden itibaren özellikle Rodos'tan, Muğla'dan ve Bodrum'dan Sefarad göçü almıştır. O halde yazıtları değerlendirilecek olan Milas Yahudileri, aslen Roma-Bizans (Romaniot) ve İber Yarımadası (Sefarad) kökenlidir. İbranice yazıtların tümü 19. yüzyıl tarihlidir. Yazıtlar bir mezar taşına, Milas Sinagoglarına ve Milas Alliance Israélite Universelle Okuluna aittir. Arazilerinin üzerinde, 1972 yılında Milas Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü inşa edilen söz konusu kültürel yapılar, bugün mevcut değildir. Dünyanın neresinde olursa olsun, tüm İbranice yazıtlar ve mezar taşları, Yahudi topluluğunun bölgedeki varlığının kanıtı ve tarihinin bekçisidir. Üzerlerindeki kitabeler, mahalle-aile tarihi, sanat anlayışı, nüfus dağılımı, meslek profili ve toplumsal yapı üzerinde odaklanmaktadır. Böylece gündelik yaşamın tarihinin kayda geçirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca yazıtlar, Yahudiliğe ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yüzden günümüzde, herhangi bir bölgenin Yahudi topluluğunun toplumsal tarihini yazmak isteyen araştırmacıların,

* Dr., Tarih Araştırmacısı, odinpan2can@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5037-0128.

Yahudiliğe ve Yahudi toplumuna ilişkin zengin bilgiler içeren İbranice mezar taşlarını ve yazıtları kullanması kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Milas Yahudileri, Milas Sinagogları, Milas Alliance Israélite Universelle Okulu, Mezar Taşları, İbranice Yazıtlar.

HEBREW INSCRIPTIONS ON THE MILAS ARCHEOLOGY MUSEUM

Abstract

As there is not enough data on the subject, unfortunately, it is not possible to determine when the Jews first settled in Milas or since when they lived in this city, where Caria, Roman, Byzantine, Seljuk, Mentese and Ottoman civilizations reigned. On the other hand, there are concrete findings indicating the Jewish existence since the 1st century BC in the ancient settlements and islands around Milas. Many objects and inscriptions belonging to ancient Jews were discovered in Hyllarima (Kavaklıdere), Iasos (Kiyikislacık), Myndos (Gumusluk), Halikarnassos (Bodrum), Rhodes and Kos (Istankoy). It was determined that especially during the Byzantine period a rich and powerful Jewish community lived in Strobilos(Aspat/ÇiftKalesi). The Jews in question were Romaniots. It is a strong possibility that Romaniots came to Milas and settled in the Mentese Period (14th century). On the other hand, Milas received Sephardic migration especially from Rhodes, Muğla and Bodrum since the Ottoman period. Therefore, the Jews of Milas whose inscriptions will be evaluated are of Roman-Byzantine (Romaniot) and Iberian Peninsula (Sephardic) origin. All of the Hebrew inscriptions date back to the 19th century. The inscriptions belong to a tombstone, synagogues and Alliance Israélite Universelle School in Milas. These cultural structures on whose grounds Milas Public Education Center Directorate was built in 1972, do not exist today. No matter where in the world, all the Hebrew inscriptions and tombstones is the testimony of the presence of the Jewish community in region and the guardian of its history. The inscriptions on them focus on neighborhood-family history, sense of art, population distribution, professional profile and social structure. Thus, it provides the recording of the history of daily life. Inscriptions, also offers important clues about Judaism. So nowadays, it is inevitable that researchers who wish to write the social history of the Jewish community of any region will use Hebrew tombstones and inscriptions, which contain rich information about Judaism and Jewish society.

Keywords: The Milas Jews, The Milas Synagogues, Milas Alliance Israélite Universelle School, Grave Stones, Hebrew Inscriptions.

1-Giriş

Mylasa (Milas)¹, Antik Caria'nın başkentiydi ve Halikarnassos (Bodrum), Caria² hanedanının hakimiyetine girinceye dek başkent olarak kaldı³. Mylasa kentinin kuruluş tarihi henüz belirlenemedi⁴. Aynı şekilde, kentte erken Antik Dönem Yahudi yerleşimine ilişkin de her hangi bir bulgu saptanamadı. Fakat öte yandan, Caria sınırları içerisinde yedi antik kentte -Aphrodisias⁵, Hyllarima⁶, Iasos (Milas Kıyıkışlacık), Kaunos (Köyceğiz), Myndos, Nysa⁷ ve

¹Mylasa (Milas) sözcüğünün etimolojisine ilişkin bkz. Nuri Adıyeke, *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İzmir 1994, s.10-11.

²Güneybatı Ege'deki Caria Bölgesi, kuzeyde Maiandros (Büyük Menderes), kuzeydoğuda Salbakos (Babadağ), doğuda Kızılhisar-Acıpayam Ovası, güneydoğuda Indos Çayı (Dalaman Çayı), batıda ve güneyde ise Ege Denizi ile çevriliydi. Caria'ya komşu antik bölgeler, kuzeybatıda İonia, kuzeyde Lydia, doğuda Phrygia ve Pisidia, güneyde ise Lycia'ydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 2005 (17. Basım), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 67, s.295-296. Doğudan batıya doğru akmakta olan Maiandros'a karışan Morsynos, Harpasos (Akçay) ve Marsyas (Çine) çayları, dağlık bir bölge görünümündeki Caria'nın iç kesiminde düzlük alanlar ve verimli topraklar oluşturmuştu. Caria kıyıları girintili çıkıntılıydı. Bu açıdan gemiler için korunaklı koy ve doğal limanlara sahipti. Kıyı şeridinde hâkim olan Akdeniz iklimi ve bu iklime uygun bitki örtüsü, yüksek dağların bulunduğu iç kesimlere gidildikçe yerini karasal iklime bırakıyordu. Bölge ekonomisi, daha çok tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Dağların arasında yer alan alüvyon ovalarında tahıl, Akdeniz ikliminin etkili olduğu yerlerde zeytin ve incir yetiştiriliyordu. Caria, İ.Ö 4. yüzyılda ürettiği zeytinyağı ile ünlenmişti. Bunun dışında bölgede bağcılık yapılıyordu. Şarap ve sirke gibi ürünler Caria'nın önemli ekonomik değerleri arasındaydı. Şarap, Mısır ve Yunanistan'a ihraç ediliyordu. Bölgenin çam ormanlarından elde edilen kereste, önemli ticari emtia arasındaydı. İ.Ö.3. yüzyılda Mısır'a ihraç edilen bal, kıyı şeridinde önemli geçim kaynağı olan balıkçılık, Caria'nın diğer gelir kaynakları arasındaydı. Kaunos (Köyceğiz) ve Iasos (Milas Kıyıkışlacık) kentlerinin ekonomisi büyük ölçüde tuzlu balık ticaretine bağlıydı. Bölgenin yeraltı zenginliklerinden mermerin çıkarılması ve ticareti, ekonomide büyük bir pay sahibiydi. Mermerin levhalar halinde kesilmesi, ilk defa Caria'da uygulanmıştı. Bkz. Hasan Malay, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", http://www.dliir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-2_p50-61_629fa177e7.pdf, (Erişim Tarihi: 28.11.2019), s.52-53, s.59-60. Ayrıca bkz. Siren Bora, *Anadolu Yahudileri - Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., s. 91-92.

³ John Antony Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map*, In Two Volumes, Oxford MDCCCXXXII (1832), Oxford University Press, s. 200. https://books.google.com.tr/books?redir_esc=y&hl=tr&id=F9VY8ZKDR4IC&q=Jews+in+Mylasa#v=onepage&q=Jews%20in%20Caria&f=false, (Erişim Tarihi: 28.11.2019).

⁴Adıyeke, *a.g.e.*, s. 10.

⁵ Aydın Karacasu Geyre'de antik kent.

⁶ Muğla'nın Kavaklıdere ilçesine bağlı Çayboyu beldesi, Kapraklar bölgesinde yer alan antik kent.

⁷Aydın ili Sultanhisar sınırları içerisindeki antik kent.

Tralleis'te⁸- yapılan kazılar ve araştırmalar sonucu Yahudilere ait yazıtlar bulundu. İ.Ö. 1. yüzyıl ile İ.S. 3. yüzyıl arasındaki döneme tarihlendirilen bu yazıtların bir bölümü mezar taşlarına, bir bölümü sinagoglara aitti⁹. Ayrıca, Mylasa'ya yakın mesafedeki Rodos'ta, Kos'ta (İstanköy), Halikarnassos'ta Roma Döneminde¹⁰;Strotilos'ta (Aspat/Sıravolos/Çıfıt Kalesi)¹¹ ise, Bizans Döneminde Yahudi topluluklarının mevcudiyeti keşfedildi. Özellikle, adlarını zikrettiğimiz bu dört yerleşim yerinde yaşayan Yahudi toplulukları son derece önemlidir. Çünkü nüfuzluydular ve çok zengindiler. Romaniot kökenliydiiler. Farklı tarihlerde değişik gerekçelerle Milas'a göç edip yerleştiler. Muhtemelen göçlerden biri, Mentese Beyliği Döneminde gerçekleşti. Nitekim bazı kaynaklarda, Mentese Beyliği Döneminde Milas'ta Yahudi varlığından söz edilmektedir¹².

⁸ Aydın yakınlarındaki antik kent.

⁹Walter Ameling, *Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*,Tubingen 2004, ss. 70-144. Bora, a.g.e., ss. 92-99.

¹⁰Halikarnassos Yahudi Topluluğunun talebi üzerine verilen Roma Kararnamesi, sinagog inşasını ve Şabat'a ilişkin atalardan gelen hakları garanti altına almaktadır. Erich S. Gruen, *Diaspora: Jews Amidst Greeks and Romans*, London 2002, Harvard University Press, s. 91. <https://books.google.com.tr/books?id=t1IR4WtFjGUC&pg=PA91&dq=Jews+in+Halicarnassus&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKewiE-YnE443mAhXIxMQBHX-vCBsQ6wEISTAD#v=onepage&q=Jews%20in%20Halicarnassus&f=false>, (Erişim Tarihi: 29.11.2019).

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şakir Çakmak, "Menteşe Beyliği ve Osmanlı Dönemlerinde Strotilos", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt/Volume: XX, Sayı/Number: 2, Ekim/October 2011, 17-26. Kent, Ortaçağ'dan itibaren, Strotilos, Astroboli, Sıravolos, Aspat ve Çıfıt Kalesi gibi çeşitli adlarla anılmıştı. *Çıfıt Kalesi* şeklindeki adlandırma, kentte yaşayan Yahudi nüfustan kaynaklanmaktaydı. Çıfıt, Arapça cehud sözcüğünden türemiştir. Cehud veya Çıfıt, Yahudi anlamında kullanılmaktadır. Bora, a.g.e., 99-100.

¹²Adıyeye, a.g.e., s. 106. Naim Güleriyüz, *Türk Yahudileri I*, İstanbul 1993, s. 42-43. Melek Çolak, *Milas Yahudileri*, Muğla 2003, Milas Belediyesi Kültür Yayınları Yayın no3, s. 14. Galante ise, şu bilgiyi vermektedir: "Bugün Moussalla adlı yerde bulunan bir mezar taşının yazıtında görüldüğü gibi, başlangıçta Milas, Orta Çağ'dan kalma bir Yahudi topluluğuna sahipti". Galante'nin referansı, Şimuel Behar İtshak'a ait silindir şeklindeki bu mezar taşının üzerindeki tarihi. Tarih, 5115(1355/56)'di. AvramGalante, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, volume 2, İstanbul 1939, s. 158.

I. Antik Caria sınırlarını ve bölgedeki Antik kentleri gösteren haritadır.
<http://www.arkeolojiduntyasi.com/bolgeler/karia.html>, (Erişim Tarihi: 28.11.2019).

2-Menteşe Beyliği Döneminde Milas Yahudileri

Caria bölgesi, 13. yüzyılın ikinci yarısında, Menteşe Beyliği'nin eline geçti¹³. Kutsal tarihi yol (Haç Yolu) ¹⁴ üzerinde yer alan Milas, beyliğin merkezi yapıldı¹⁵. Caria bölgesindeki yerleşim yerlerinden biri olan Strobilos ta, 1269 yılında, Menteşe Beyliği'nin egemenliği altına girdi. Strobilos, Caria'nın hem ticaret merkeziydi. Hem de önemli liman kentiydi. Öyle ki, Mısır ve Filistin ile Constantinopolis(İstanbul) arasında gidip gelen tüm gemilerin adeta başlıca durak noktalarından biri haline gelmişti. Addramyttion¹⁶, Phocaea(Foça) ya da kentin tam karşısındaki Kos adası üzerinden Constantinopolis'e giden gemiler, bir süre Strobilos limanında demirliyordular¹⁷. 12. yüzyılda, Anadolu'da kayıtlı Yahudi nüfusun büyük bir çoğunluğu Strobilos'ta ve Attaleia'da (Antalya)

¹³A.e.,s. 11.

¹⁴Milas'ın kuzeyindeki Kocayayla'da bulunan Labranda, Caria'luların haç yeri olup, dağların üstünde kutsal bir alan olarak kurulmuş antik kentlerden biriydi. Mylasa'dan başlayan ve Kutsal Yol olarak adlandırılan 14 km uzunluğunda ve 8 m genişliğindeki taş kaplamalı bir yol ile ulaşılan Zeus Labraundos/Çift Baltalı Tanrı) Labranda'dadır.

¹⁵ 14. yüzyılda ise, Beçin beylik merkezi oldu. A.e., s. 11.

¹⁶ Edremit Körfezi'nde yer alan antik kent.

¹⁷George F. Bass / Sheila D. Matthews / J.Richard Steffy / Frederick H. Jr. Van Doornunck, *Serçe Limanı: An Eleventh Century Shipwreck Volume I-The Ship and Its Anchorage Crew and Passengers*, Texas 2004,s.25. Bora, a.g.e, s.101.

yaşıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun en varlıklı Yahudi topluluğu ise, Strobilos Yahudileriydi. Hatta zenginlikleriyle öyle ünlenmişlerdi ki; Constantinopolis'te bir mahalleye Strobilos adı verilmişti. Bu zenginliklerinden dolayı, Arap korsanlar tarafından fidye için kaçırılan Strobilos'lu Yahudiler vardı¹⁸. Strobilos, yaklaşık olarak 15. yüzyılın ilk yarısında (II. Murad Döneminde), Osmanlı egemenliği altına girdi. 1472 yılında, Kıbrıs Kralı ile Rodos Hakimi Antalya'ya ve Strobilos'a saldırı düzenlediler. Saldırı sırasında Strobilos'ta, 400 ev yakıldı. Her türden hayvan, tahıl, keten ve çok miktarda köle ele geçirildi. Bu arada kent yerle bir edildi ve bir daha, eski parlak günlerine kavuşamadı. Nitekim 1517 yılına gelindiğinde, Sıravolos adını alan Strobilos, artık 12 nüfustan oluşan bir köye dönüşmüştü¹⁹. 1472 saldırısından kurtulmayı başaran Strobiloslu Yahudiler ise, muhtemelen sahilden uzaklaşmayı yeğlemişlerdi. Güvenli bir kent olan Milas'a göç etmeleri, kuvvetli bir olasılıktı. Aynı dönemde Milas, İber yarım adası kökenli Yahudilerin (Sefaradların) bir bölümüne de kucak açacaktı. Kısacası 16. yüzyıl'da kent, çok sayıda Yahudi göçmen almış olmalıdır. Buna karşın 16. yüzyıl kayıtlarında, Milas'ta yaşayan Yahudi topluluğuna ilişkin, her hangi bir bilgi mevcut değildir²⁰.

3-Osmanlı Döneminde Milas Yahudileri

Osmanlı Döneminde, Yahudilerin kentteki varlığının başlangıcına ilişkin en eski bilgi, Galante'nin kitabe tarihini verdiği mezar taşıdır. Bir zamanlar Milas Sinagogu'nun avlusunda yer alan Şlomo'ya ait mezar taşı üzerindeki tarih, 5385 (1625)'tir²¹. Öte yandan, Yahudilerin Osmanlı Döneminde Milas'taki varlığına ilişkin eldeki somut verilerin başlangıç tarihi, 19. yüzyıldır. 1816 yılında kentte, Rumların 1/3'i kadar Ermeni nüfus, Ermenilerin 1/3'i kadar da Yahudi nüfus vardı. Kent nüfusun çoğunluğunu ise Müslüman Türkler oluşturuyordu. 1830-1831 tarihli nüfus yazımında, Mentеше Sancağı bazında hangi kaza olduğu belirtilmeden verilen rakamlar şöyleydi: 2294 Rum, 52 Ermeni ve 36 Yahudi. Bu rakamlar, sadece erkek nüfusa aitti²². 1264(M. 1848-1849) tarihli Milas kazası Yahudi Nüfus Defterinde, sayılan Yahudilerin coğrafi

¹⁸Joshua Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, New York, 2009, Cambridge University Press. 230. Bora, *a.g.e.*, s.101-12.

¹⁹ Çakmak, a.g.m., s.s. 19-21. Bora, *Anadolu Yahudileri – Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., s.103-104.

²⁰Adıyeke, *a.g.e.*, s. 106.

²¹Galante, *a.g.e.*, 159.

²² Çolak, *a.g.e.*, s. 17.

kökenlerine ilişkin bilgi mevcuttu. Kimi Girit, kimi İzmir, kimi ise Selanik kökenliydi. Kimi de Fransız tebasıydı²³. 20. yüzyılın başına ait nüfus tespitleri ise, Milas merkez yerleşkenin Yahudi nüfus rakamlarını ve rakamlardaki hızlı yükseliş ivmesini sergilemektedir. Milas Yahudileri, 1900-1901 yıllarında 418, 1901-1902 yıllarında 452 ve 1904-1905 yıllarında 542 kişiydi. Gerçekten de söz konusu rakamlar, Yahudi nüfusta bir yükselme eğilimini işaret etmektedir²⁴. Bu artış, kente yönelik sürekli ve artan sayılarda Yahudi göçmenin varlığını düşündürmektedir.

19. yüzyılda Milas, Müslüman Türklerin, Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin yan yana yaşadığı bir yerleşim merkeziydi. Yahudiler, Milas'ın eski kent dokusunun bulunduğu Hoca Bedrettin ve Hisarbaşı mahallelerinde yaşıyordu. Bu nedenle özellikle Hoca Bedrettin Mahallesi, halk arasında Yahudi Mahallesi olarak tanınıyordu. Hatta bu mahallede birkaç sokak, sadece Yahudilerce meskundü²⁵.

Nesim Tarika'ya ait evin bahçe kapısı ve üzerindeki İbrani harfli yazıt.

Sokaklardan birinde, Park Caddesi'nde yer alan Nesim Tarika'ya ait evin bahçe kapısı üzerindeki İbrani harfli Ladino yazıt, günümüze kadar ulaşmıştır. Yazıtın çevirisi şöyledir: "Yosef Di M. Abuav. En Milas 5640". (Yosef Di M. Abuav. Milas'ta. 1880). Milas Sinagogları ve Alliance okulu da, Hoca Bedrettin

²³Adıyeke, a.g.e.,s. 107.

²⁴Adıyeke, a.g.e.,s. 137. Çolak, a.g.e., s. 17.

²⁵A.e., s. 107.

Mahallesi sınırları içerisinde yer alan büyük bir arazi üzerinde inşa edilmişlerdi. Her iki kurumun arsaları üzerinde bugün, Milas Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü yapısı bulunmaktadır²⁶. Bu yapı, 1972 yılında yapılmıştır.

Sinagogların ve Alliance Okulunun arsası üzerinde inşa edilen Milas Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü.

4-Milas Yahudi Mezarlığı

Bugün mevcut mezarlık, Sodra Dağı eteklerindedir. Galante, mezarlıkta yer alan mezar taşlarına ilişkin Salomon ve Nisim Tarika'dan edinilen 5555 (1795) ve Bensiyon Amato'dan edinilen 5574 (1814) mezar taşı tarihlerini vermektedir²⁷. Mezarlıktaki aile adları ise şöyledir: Hazan, Sadra, Algazi, Elyakim, Mesina, Nahmiyas, Pisante, Kuenka ve Dalva²⁸.

Sodra Dağı eteklerindeki Milas Yahudi Mezarlığı.

²⁶ Çolak, *a.g.e.*, s. 24. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 107.

²⁷Galante, *a.g.e.*, s. 159. s. 161.

²⁸*A.e.*, s. 161.

Bu mezarlık, muhtemelen Milas Yahudilerinin ikinci mezarlığı olmalıdır. 20. yüzyılın başlarında, kent dokusundaki genişleme sonucu kentin sınırları içerisinde kalan gayri Müslim mezarlıklarının taşınması gündeme geldiği zaman, Rum Mezarlığı, 1908 tarihinde Sodra Dağı eteklerine taşınmıştı²⁹. Milas Yahudi Mezarlığı da, tıpkı Rum Mezarlığı gibi aynı gerekçelerle kent sınırları dışına, Sodra Dağı eteklerine taşınmış olabilir. Öngörümüzün sebebi, ziyaret ettiğimiz mezarlıktaki mezar taşlarının tümünün 19. yüzyıl tarihli olmasıdır. Şu soru akla gelmektedir: “Milas’ta 19. yüzyıldan önce var olması muhtemel Milas Yahudi Topluluğuna ait eski mezar taşları nerededir?”. Diğer Anadolu kentlerinin mezarlıklarının taşınması sırasında meydana gelen kazalar, ihmaller, kayıplar, Milas Yahudi Mezarlığının mezar taşlarının taşınması sırasında da meydana gelmiş olmalıdır. Ya da, eski mezarlık alanı istimlak edilmiş; mezar taşları da toprağın altında kalmış ve zamanla kaybolmuştur.

5-Milas Sinagogları

Milas sinagoglarından ilki, Rabbi Şlomo Avraham Amato’nun girişimleriyle 5612 (1852) tarihinde³⁰ inşa edildi. İkinci sinagogun inşa tarihi ise, 5658 (1898)’di³¹. Adı *Simhat Lev* olan ikinci sinagog içinde, muhtemelen bir kütüphanede, eski Milas yeşivasından kalan çok sayıda kitap muhafaza edilmekteydi. Küçük sinagog hafta arası kullanılırken; 250 kişi kapasiteli büyük sinagog, Şabat duaları ve düğünlerde kullanıma açılıyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında, sinagoglardan biri (Galante adını vermiyor), bir cami ve bir kilise, askeri amaçlarla kullanılmak üzere orduya tahsis edildi. Savaştan sonra, sözü edilen sinagog artık ibadethane vasfını yitirdiği için, Yahudi cemaati yönetimince kulübe dönüştürüldü³².

Cumhuriyetin ilanından bir süre sonra, Hoca Bedrettin Mahallesinde yer alan Milas Yahudilerine ait okullardan biri, kızlar okulu (1934 yılında kapatılan Alliance Kızlar Okulu olmalıdır) kapandı. Bu yapı, Marsel Franko’nun girişimleriyle genişletildi ve bir sinagoga dönüştürüldü. 26 Eylül 1938 tarihinde, sinagogun açılışı yapıldı. Sinagogun mülkiyetinde olan 112 metre kare ebatlarındaki avlulu ev (muhtemelen savaş sırasında askeri birliklerin

²⁹Adıyeke, *a.g.e.*, s. 22.

³⁰Galante, tarihi 5610 (1850) olarak vermektedir. Halbuki kitabede yazılı olan tarih, 5612 (1852)’dir. Galante, *a.g.e.*, s. 160.

³¹Galante, tarihi 1897 olarak vermektedir. *A.e.*, s. 161.

³²Galante, *a.g.e.*, s. 160-161.

kullanımına ayrılan eski küçük sinagogdu), sinagog görevlilerinin ve muhtaç kişilerin kullanımına tahsis edildi. Milas Yahudi Topluluğu Yönetimi, 1970 yılında, arsaları üzerinde Halk Eğitim Merkezi yapılması koşuluyla yapıları hazineye devretti. Sözünü ettiğimiz sinagoglara ait yapılar imar planında eski eser olarak sınıflandırılmıştı. Bodrum Müze Müdürünün 09.02. 1972 tarihli raporu ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 08.09.1972 gün ve 225 numaralı, 09.09.1972 gün ve 6665 numaralı kararı ile, söz konu sinagogların eski eser olmadıkları için korunması gerekmediğine karar verildi. "...her iki havranın her an yıkılma tehlikesi göstermesinden dolayı..."³³, tamamen yıkılması, karara bağlandı. Yerlerine Halk Eğitim Merkezi inşa edildi³⁴.

6-Milas Alliance Israélite Universelle Okulu

Milas Yahudileri, 1879 yılında bir Alliance okulunun açılması arzusu gündeme gelince, tıpkı Turgutlu, Bergama, Aydın ve Sakız adası Yahudi toplulukları gibi, Alliance Israélite Universelle'e³⁵ bağlı mahalli bir komite oluşturdular³⁶. Ancak Milas Yahudi Topluluğu küçük bir topluluktur. Bu yüzden, önce yeni bir okul binası inşa edilmedi. Mevcut Talmud Tora Okulu yenilendi ve Alliance okuluna dönüştürüldü. 1896 yılına kadar, Talmud Tora binası kullanıldı. O yıl, Yahudi Topluluğu masrafları üstlendi ve iki katlı Alliance okulu binası inşa edilmeye başlandı³⁷. 1897 yılında okulun 40 öğrencisi vardı. 1908 yılında ise, öğrenci sayısı 95'e yükseldi³⁸. 1914 yılına gelindiğinde, erkekler askere çağrıldığı için Milas Alliance Okulu'nun idaresi, Matmazel Luna İsrail'e ve Matmazel Mazliyah'a devredildi³⁹. Tüm Alliance okullarında olduğu gibi, Milas Alliance okulunda da dört lisan (Türkçe, Fransızca, Ladino ve

³³ Çolak, a.g.e., s. 25. Kitabın ekler bölümünde ilgili evrakların kopyaları verilmiştir. Bkz. A.e.,s.s. 96-104.

³⁴ Çolak, a.g.e., s. 24-25.

³⁵Alliance Israélite Universelle hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Nahum, *Les Juifs de Smyrne a la fin du XIX. Eme siecle et au debut du XX.eme siecle*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Paris 1990, s.s 100-110, s.s 131-144. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews The Alliance Israelite Universelle in Turkey 1860-1914*, (Phodeissertation) Harvard University 1985.

³⁶Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması 'Alliance Okulları' 1860-1925*, Ankara Haziran 1997, s. 108. Çolak, a.g.e., s. 48.

³⁷Çolak'tan edinilen bilgiye göre, 1896 yılında bir yangın çıktı. Yangın sırasında da okul binası yandı. Bu yüzden eğitim için geçici bir bina tahsis edildi. Çolak, a.g.e.,s. 48. Burada verilen bilgi yeterince açık olmadığı için; yangının, iki katlı Alliance binası inşa edildikten sonra mı;yoksa, inşa edilmeden önce mi çıktığını anlayamadık. Eğer yapı inşa edilmeden önce yangın çıktıysa; yanan yapı Alliance okuluna dönüştürülen Talmud Tora binası olmalıdır.

³⁸Çolak, a.g.e.,s. 49.

³⁹ Çolak, a.g.e.,s. 49.

İbranice) öğretiliyordu. Ayrıca, diğer Alliance okullarının uyguladığı ders programları takip ediliyordu.

3 Mart 1924 tarihinde ilan edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Alliance okulları için sonun başlangıcı oldu. Kanunun kabul edilmesinden bir ay sonra, Maarif Vekaleti tarafından kaleme alınan bir yazıda, Alliance okullarının Yahudi topluluğuna ait azınlık okulu olarak sınıflandırıldığı bildirildi. Ayrıca, Alliance İsraélite Universelle Paris Merkez Komitesiyle okullar arasındaki tüm ilişkilerin kesilmesi talep edildi⁴⁰. Bu talep, Alliance'ın Türkiye'deki varlığının hukuken son bulması anlamındaydı. Ardından Yahudi ilkokullarına, öğretim dili olarak ya Türkçeyi ya da İbraniceyi seçme zorunluluğu getirildi. Böylece Türkçe Yahudi ilkokullarında öğretim dili yapıldı. 1929 yılında, din öğretimine ayrılan birkaç saat dışında devlet müfredatı takip edilmeye başlanmış, okul millileştirilmişti. Milas Yahudi Topluluğu ve okul yönetimi, 11.08.1934 tarihli dilekçelerinde parasızlık gerekçesiyle okulun kapatılmasını talep ettiler. 01.10.1934 tarihinde ise, okul resmen kapatıldı⁴¹.

Arazileri üzerinde Halk Eğitim Merkezi inşa edilen sinagogların ve Alliance Okulu'nun yaklaşık yüz elli yıl süren karmaşık öyküsü, şu şekilde özetlenebilir: 19. yüzyılın ikinci yarısında yan yana inşa edilen iki sinagog, bir süre kullanıldı. Sonra muhtemelen bahçelerinde, Alliance Okulu inşa edildi. Küçük sinagog, Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri amaçlar için orduya tahsis edilince, ibadethane işlevini yitirdi ve misafirhaneye dönüştürüldü. 1938 yılında ise, okula ve mevcut sinagoga ait yapılar birleştirilerek büyük bir sinagog yapıldı. 1972 yılında da, söz konusu yapılar yıkıldı ve arazi üzerinde Milas Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü inşa edildi.

⁴⁰ Çolak, a.g.e., s. 51-52. Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2000, İletişim Yayınları, s. 187.

⁴¹ Çolak, a.g.e., s. 52-55.

7-Milas Arkeoloji Müzesi'nde yer alan İbranice Yazıtlar - Fotoğrafları ve Çevirileri

Yazıt 1: Rahel De La Pas'a ait mezar taşı.

Baruh Dayan HaEmet	Hükmeden Yargıç Mübarektir
Kiburat Makom Rahel	Bu mezar yeri Rahel'indir
Almanat İtshak	dul eşi İtshak
De La Pas	De La Pas'ın
Asara	22
Nisan 5640	Mart 1880

Yazıt 2: Milas Alliance Israélite Universelle Okulu'na ait yazıt.

Be Ezrat Haşem	Tanrının Yardımıyla
Hakidiş Le Beit Sefer ir	Bu Okul hediye edilmiştir
Milas Leiluy Nişmat Senyor Yeuda	Milas kentine Senyor Yeuda
Moşe Franko Meluhato Kavod: Şanat	Moşe Franko anısına İstirahatgahı şerefli olsun: Sene
Hatarah	5678(1918)

Yazıt 3: Milas Sinagogu'na ait yazıt.

Baruh şehyanu vekiyemanu veigiyanu
Livnot Beit HaKnesset aşer bahar banu
Othi reşit melahto Beezrat Haşem siyun simantov lanu
Şana tova habait aşer bana Şlomo ⁴² leparat gadol ⁴³
Haşem yezakeynu lebinyan Mikdaşeynu bimera beyameynu
Bu Sinagogu inşa etmek için bizi seçen ve bizi yaşatıp baki kılan ve bugüne erdiren mübarektir.
Ve İnşallah bu bizim çalışmamızın başlangıcı olsun ve bizim için hayırlara vesile olsun
Bu yıl iyi bir yıldır 5612(1852) tıpkı Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği yıl gibi
Tanrı kısa süre içerisinde bize Süleyman Mabedi'nin inşasını görmeyi nasip etsin.

⁴² Bu yazıttaki Şlomo sözcüğü, aynı zamanda Rabbi Şlomo Avraham Amato anısına, onu adını ifade etmek için kullanılmıştır. Çünkü ilk Milas Sinagogu'nun inşası, Rabbi Amato'nun girişimleri sayesinde mümkün olmuştur. Galante, *a.g.e.*, 160-161.

⁴³ Mezar taşlarında kullanılan takvim, İbrani Takvimidir. Tarih düşme sırasında eğer tarih, beş bin rakamıyla yazılıyorsa (5658 gibi), bu yönteme *leparat gadol* adı verilmektedir. Eğer tarih 5000 rakamına karşılık gelen hey harfi kullanılmadan yapılmışsa (658 gibi) bu yönteme de *leparat katan* denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, *Başlangıçtan Günümüze Tire'de Yahudi İzleri*, Ankara 2019, Tire Belediyesi Kültür Yayınları 20, s. 134-135.

Yazıt 4: Milas Sinagogu'nun giriş kapısında yer alan yazıt.

Ze Haşaar Le Adonay Tsadikim Yavo Bo Şanat 5612

Bu kapı Tanrı kapısıdır sadece doğrular geçer Sene 1852

Yazıt 5: Milas Sinagoguna ait yazıt.

Şanat Hatarnah

Sene 5658(1898)

Yazıt 6: Milas Sinagoguna ait yazıt.

5658 Leyetsira

1898 Yaratılıştan itibaren

Yazıt 7: Milas Sinagogu'nun giriş kapısında yer alan taç kapı kabartması.

Ze Haşaar LeAdonay (Şviti Adonay Lenegdi Tamid) Tsadikim Yavo Bo
Leparat Katan⁴⁴

Bu kapı Tanrı kapısıdır(Daima karşımda (yönüm) Tanrı oldu) Sadece
doğrular geçer

⁴⁴ Eğer yazıtlarda tarih 5000 rakamına karşılık gelen hey harfi kullanılmadan yapılmışsa (658 gibi) bu yöneme *leparat katan* denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bora,*a.g.e.*, s. 134-135.

Yazıt 8: Milas Sinagogu'nun adı olan *Simhat Halev* yazılı yazıt.

Kahal Kadoş Simhat Halev

Kutsal Sinagog Gönül Mutluluğu

Yazıt 9: Milas Sinagogu'na ait yazıt.

Ma Tovu Olahe Yaakov Mişkenoteha İsrail

Obaların ne kadar iyidir İsrail Meskenlerin ne kadar iyidir İsrail

Yazıt 10: Milas Sinagogu'na ait yazıt.

Keter Tora ⁴⁵	Tora'nın Tacı
Anohi ⁴⁶ Adonay Eloeha	Ben senin Tanrınım
Lo yihiye Leha ⁴⁷	Yapmayacaksın
Lo tisa et ⁴⁸	Kullanmayacaksın
Zechor et yom ⁴⁹	Günü hatırla
Kaved et aviha ⁵⁰	Babana saygı göster

⁴⁵Keter Tora (Tora'nın Tacı) sözcüğü, Muhtemelen On Emri ifade etmektedir. Mermer yazıt üzerindeki ifadeler yarımıdır. Yani kesintiye uğramaktadır. Yazıtın devamı olmalıdır.

⁴⁶ Tanrı, daha yaygın olarak kullanılan **אני** (ben) yerine, **אנוכי** (Anohi)yi tercih etmiştir. Bu tercihe ilişkin iki görüş mevcuttur: Avraham'a çocuklarını kölelikten çıkaracağına dair verdiği sözde ve Yaakov'a Mısır'a onunla birlikte inip onunla birlikte çıkacağına dair verdiği sözde yine Anohiözcüğünün kullanılmış olmasıdır. Bkz. Bereşit15:14. Bereşit 46:4. Öte yandan, bu sözcüğün "Ana Nafşae Ketavit Yeavit" (Ben Özüm'ü Yazdım Verdim) kelimelerinin baş harflerinden oluşmasıdır. Bu'da Tora'nınTanrı'nın Özü'nü yansıttığını ve Tanrı'ya ulaşmanın tek yolunun Tora olduğunu işaret etmektedir. Tora - Şemot, s.221.

⁴⁷ On Emir. Birinci emrin başlangıç bölümüdür. Emrin özü, Tanrı'nın varlığına, O'nun sonsuz olduğuna, mutlak ve tamamen bağımsız güce sahip olduğuna inanmaktır. Emir şu şekilde devam etmektedir: "Benim huzurunda senin için başkalarının tanrıları olmasın(muteber olmasın)". Tora-Şemot, cilt 2, İstanbul Kasım 2007, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., ss.220-221.

⁴⁸ On Emir. Üçüncü emrin başlangıç bölümüdür. Emrin özü, boş yere yemin etme yasağıdır. Emir şu şekilde devam etmektedir: "Tanrın Haşem'in adını boşa kullanma; çünkü Haşem adını boşa kullanıma affetmeyecektir". A.e, ss.224-225.

⁴⁹ On Emir. Dördüncü emrin başlangıç bölümüdür. Emrin özü, Şabat'tır. Emir şu şekilde devam etmektedir: "Şabat gününü, onu kutsal ilan etmek üzere hatırla". A.e , ss. 226-227.

⁵⁰ On Emir. Beşinci emrin başlangıç bölümüdür. Emrin özü, ebeveyne saygı göstermektir. Emir şu şekilde devam etmektedir: "Babana ve annene saygı göster. Bu sayede Tanrın Haşem'in sana vermekte olduğu toprak üzerinde günlerin uzayacaktır". A.e , ss. 230-231.

8-Sonuç ve Değerlendirme

Milas Arkeoloji Müzesinde yer alan İbranice yazıtların adedi ondur. Bu yazıtların sadece biri, mezar taşı kitabesidir. Diğer yazıtlar, Alliance Israélite Universelle Okuluna ve Milas sinagoglarına aittir. Yazıtlar, yapıların yıkımı öncesinde, Milas Müzesi'ne taşınmış olmalıdır. Söz konusu yazıtların nitelikleri şöyledir:

- Rahel De La Pas'ın mezar taşı kitabesi (Bkz. Yazıt 1) ile Alliance Israélite Universelle Okulu'na ait yazıt (Bkz. Yazıt 2), mermer üzerine kazınarak yazılmıştır. Sinagoglara ait yazıtlarda ise, mermer üzerine kabartma yöntemi kullanılmıştır.
- Mezar taşı üzerinde her hangi bir motif ya da süsleme mevcut değildir. Okula ait mermer yazıtın çevresi ise, sarmaşık, yaprak ve çiçek motifleriyle süslenmiştir. 3 numaralı sinagog yazıtı çevresinde palmet⁵¹ motifleri göze çarpmaktadır. Yazıtın iki yanında, birbirine paralel geometrik bezemeler mevcuttur(Bkz. Yazıt 3). Diğer yazıtlarda ise, herhangi bir bezeme ögesi göze çarpmamaktadır.
- 7 numaralı yazıtın kilit taşı üzerinde yer alan יהוה sözcüğü, Tetragrammaton'dur⁵²(Bkz. Yazıt 7).Yahudilikte, bu sözcük asla yazıldığı gibi okunmaz.
- Çevirisini yaptığımız 10 numaralı yazıt, On Emrin bir bölümünü içermektedir (Bkz. Yazıt 10). Emrin diğer bölümlerinin yer aldığı mermer yazıtlar ise, ne yazık ki mevcut değildir.
- Sinagogun giriş kapısı üzerinde yer alan “Ze Haşaar Le Adonay Tsadikim Yavo Bo” (Bu Kapı Tanrı Kapısıdır Sadece Doğrular Geçer) yazılı kitabe, Eski Ahit, Mezmurlar 118:20'den alıntıdır. Bu kitabe, Osmanlı kentlerinde inşa edilen hemen tüm sinagogların giriş kapılarında mevcuttur. (Bkz. Yazıt 7).

⁵¹Palmet, palmiye biçiminde bitkisel bezeme ögesidir. Yaprakları simetrik olarak düzenlenmiş olan bu motif, Antik Dönem'den itibaren Mısır'da ve Mezopotamya'da kullanılmıştır. Ayrıca, Hellenler ve Romalılar tarafından mimaride süslemede kullanıldığı bilinmektedir. Genellikle bir dal üzerinde tek haneli yaprak dizelerinden oluşur. Yaprakların uçları dışa doğru kıvrıktır. Bora, *a.g.e.*, s. 133.

⁵² Tanrının adı, olan Yehova, İbranice dört harf ile yazılır: יהוה. Bu ad, Grekçe Tetragrammaton olarak adlandırılmaktadır. Tetra'nın Türkçe karşılığı “dört”, grammat'ın Türkçe karşılığı ise, “harfli”dir. İkisi birlikte “dört harfli” anlamına gelir. Yahudilikte, Yehova sözcüğünün kullanımı yasaktır. Onun yerine İbranice Adonay ya da Elohim sözcükleri kullanılmaktadır.

İbranice yazıtlar ve mezar taşları, bir Yahudi topluluğunun, hem her hangi bir bölgedeki varlığının kanıtı hem de tarihinin bekçisidir. Mezar taşları üzerindeki kitabeler ve sosyal-dini kurumlara ait yazıtlar, mahalle-aile tarihi, sanat anlayışı, nüfus dağılımı, meslek profili ve toplumsal yapı üzerinde odaklanmakta ve gündelik yaşamın tarihinin kayda geçirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca Yahudiliğe ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Bu yüzden günümüzde, herhangi bir bölgenin Yahudi topluluğunun toplumsal tarihini yazmak isteyen araştırmacıların, Yahudiliğe ve Yahudi toplumuna ilişkin zengin bilgiler içeren İbranice mezar taşlarını ve yazıtları kullanması zorunludur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

I-Milas Arkeoloji Müzesi'nde yer alan İbranice Yazıtlar

Yazıt 1: *Rahel De La Pas'a ait mezar taşı.*

Yazıt 2: *Milas Alliance Israélite Universelle Okulu'na ait yazıt.*

Yazıt 3: *Milas Sinagogu'na ait yazıt.*

Yazıt 4: *Milas Sinagogu'nun giriş kapısında yer alan yazıt.*

Yazıt 5: *Milas Sinagoguna ait yazıt.*

Yazıt 6: *Milas Sinagoguna ait yazıt.*

Yazıt 7: *Milas Sinagogu'nun giriş kapısında yer alan taç kapı kabartması.*

Yazıt 8: *Milas Sinagogu'nun adı olan Simhat Halev yazılı yazıt.*

Yazıt 9: *Milas Sinagogu'na ait yazıt.*

Yazıt 10: *Milas Sinagogu'na ait yazıt.*

Kutsal Kitaplar

Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), İstanbul 1988, Kitabı Mukaddes Şirketi.

Tora-Şemot, cilt 2, İstanbul Kasım 2007, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.

Kitaplar

ADIYEKE, Nuri, *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İzmir 1994.

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 2005(17. Basım), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 67.

AMELING, Walter, *Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*,Tubingen 2004.

BALİ, Rifat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 2000, İletişim Yayınları.

BASS, George F./MATTHEWS, Sheila D./STEFFY, J.Richard/VAN DOORNINCK Jr., Frederick H., *Serçe Limanı: An Eleventh Century Ship wreck Volume I-The Ship and Its Anchorage Crew and Passengers*, Texas 2004.

BORA, Siren, *Anadolu Yahudileri – Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017(1. Basım), Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ.

BORA, Siren, *Başlangıçtan Günümüze Tire'de Yahudi İzleri*, Ankara 2019, Tire Belediyesi Kültür Yayınları 20.

ÇOLAK, Melek, *Milas Yahudileri*, Muğla 2003, Milas Belediyesi Kültür Yayınları Yayın no 3.

GALANTE, Avram, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, volume 2, İstanbul 1939.

GÜLERYÜZ, Naim, *Türk Yahudileri I*, İstanbul 1993.

HOLO, Joshua, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, New York, 2009, Cambridge University Press.

RODRIGUE, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması 'Alliance Okulları' 1860-1925*, Ankara Haziran 1997.

Makaleler

ÇAKMAK, Şakir, "Menteşe Beyliği ve Osmanlı Dönemlerinde Strobilos", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt/Volume: XX, Sayı/Number: 2, Ekim/October 2011, 17-26.

İnternet Kaynaklar

CRAMER, John Antony, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map*, In Two Volumes, Oxford MDCCCXXXII (1832), Oxford University Press, https://books.google.com.tr/books?redir_esc=y&hl=tr&id=F9VY8ZKDR4IC&q=Jews+in+MyIasas#v=onepage&q=Jews%20in%20Caria&f=false, (Erişim Tarihi: 28.11.2019).

GRUEN, Erich S., *Diaspora: Jews Amidst Greeks and Romans*, London 2002, Harvard University Press, <https://books.google.com.tr/books?id=t1IR4WtFjGUC&pg=PA91&dq=Jews+in+Halicarnassus&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKewiE-YnE443mAhXlMQBHX-vCBsQ6wEISTAD#v=onepage&q=Jews%20in%20Halicarnassus&f=false>, (Erişim Tarihi: 29.11.2019).

MALAY, Hasan, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-2_p50-61_629fa177e7.pdf, (Erişim Tarihi: 28.11.2019), s.s. 50-61.

<http://www.arkeolojidunyasi.com/bolgeler/karia.html>, (Erişim Tarihi: 28.11.2019).